

THE SIGNIFICANCE OF THE CONSTRUCTION OF THE SHIRAK CANAL AND ITS REFLECTION ON FOLKLORE

Hasmik Galstyan

*Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia
Shirak Center for Armenological Studies, NAS, Armenia*

Abstract

The Shirak plain is a region with fertile soils and favorable climatic conditions for agriculture, the first evidence of which is known from the story reported by the historian Movses Khorenatsi on the gluttonous Shara and Shirak granaries. Since the 13th century the region with ancient irrigation traditions, gradually turned into a desert. During the tsarist rule, and after the Sovietization of Armenia, the issue of extracting water from Akhuryan for irrigation purposes was repeatedly raised, which was realised only in 1922–1925, with the construction of the Shirak Canal.

The construction of the Shirak Canal was a significant event for Soviet Armenia. After Sovietization, Armenia, exhausted by the severe consequences of the First World War, partially solved the problem of irrigation of the Shirak field, which contributed to the development of the regional economy. With the opening of the canal, the cultivation of sugar beet was started in the region, and the volume of grain cultivation expanded.

The Shirak Canal became one of the valuable symbols of Soviet Armenia and turned into a propaganda tool. It indicated the activities of the Bolsheviks, the foundations of Soviet Armenia, being built by the hands of workers and peasants.

The construction of the Shirak Canal is reflected not only in fiction, but also in folklore. Some stories related to the canal have acquired folkloric characteristics, and most of the conversations correspond to archival documents. Samples of lyrical folklore were created among the peasantry until the 1980s.

Keywords: Soviet Armenia, Shirak Canal, irrigation, water use, construction losses, Soviet propaganda, literature, lyrical folklore, Fridtjof Nansen.

ՇԻՐԱԿԻ ՋՐԱՆՑՔԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՆՃԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴՐԱ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ ԲԱՆԱՅՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉ

Հասմիկ Գալստյան

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Ամփոփագիր

Շիրակի դաշտավայրը բերրի հողերով ու գյուղատնտեսության համար բնակլիմայական բարենպաստ պայմաններով տարածաշրջան է, որի մասին առաջին վկայությունները տեսնում ենք պատմահայր Մովսես Խորենացու հաղորդած գրույցում՝ շատակեր Շարայի և Շիրակի ամբարների մասին: Ոռոգման հնագույն ավանդույթներ ունեցող տարածաշրջանը, սկսած 13-րդ դարից, հետզհետե ամայանում է և վերածվում անապատի: Նախ ցարական իշխանության օրոք, ապա Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո բազմիցս դրվում է ոռոգման նպատակով Ախուրյանից ջուր հանելու խնդիրը, որը իրագործվում է միայն 1922–1925 թթ.՝ Շիրակի ջրանցքի կառուցմամբ:

Շիրակի ջրանցքի կառուցումը նշանակալի իրադարձություն էր Խորհրդային Հայաստանի համար: Առաջին աշխարհամարտի ծանր հետևանքներից ուժասպառ եղած Հայաստանը խորհրդայնացումից հետո մասամբ լուծեց Շիրակի դաշտի ոռոգման խնդիրը, ինչն էլ նպաստեց տարածաշրջանի տնտեսության զարգացմանը: Ջրանցքի գործարկմամբ սկիզբ դրվեց տարածաշրջանում շաքարի ճակնդեղի մշակմանը, ընդլայնվեցին հացահատիկի մշակման ծավալները:

Շիրակի ջրանցքի կառուցումն արտացոլվեց ոչ միայն գեղարվեստական գրականության, այլև ժողովրդական բանահյուսության մեջ: Ջրանցքին առնչվող որոշ իրապատում գրույցներ բանահյուսական հատկանիշներ են ձեռք բերել, իսկ գրույցների մեծ մասը համապատասխանում են ախիվային փաստաթղթերին: Գյուղացիության շրջանում ստեղծվում են քնարական բանահյուսության նմուշներ, որոնք կենցաղավարում են մինչև 1980-ական թվականները:

Հիմնաբառեր. Խորհրդային Հայաստան, Շիրակի ջրանցք, ռոտգում, ջրօգտագործում, շինարարական գոհ, խորհրդային քարոզչություն, գրականություն, քնարական բանահյուսություն, Ֆրիտյոֆ Նանսեն:

Ներածություն

Հողվածը նվիրված է Խորհրդային Հայաստանում 20-րդ դարասկզբին իրականացված խոշորագույն ձեռնարկներից մեկին՝ Շիրակի ջրանցքին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերքերից դեռ չամոքված, հազարավոր գաղթականներով լցված ու ավերակ դարձած երկրի համար չափազանց համարձակ մտահղացում էր ջրանցքի կառուցումը: Այն իրագործվեց բավականին սուղ միջոցներով, բանվորների ու գյուղացիների համառ աշխատանքի շնորհիվ: Ջրաշինարարության ոլորտում Շիրակի ջրանցքն առաջին կառույցն էր, որ լուծելու էր Շիրակի՝ հարյուրամյակներով լքված ու ամայացած բերրի դաշտերի ռոտգման խնդիրը: Այն դարձավ Խորհրդային Հայաստանի արժեքավոր խորհրդանիշներից մեկը և վերածվեց քարոզչության գործիքի: Նրանով մատնացույց էր արվում բոլշևիկների ծավալած գործունեությունը, բանվորների և գյուղացիների ձեռքով կառուցվող Խորհրդային Հայաստանի հիմքերը:

Հողվածը կառուցված է բանահյուսական և ազգագրական արդի գրառումների, արխիվային հարուստ նյութի, պարբերական մամուլում տեղ գտած հաղորդումների, Խորհրդային Հայաստանի ջրաշինարարական աշխատանքներին նվիրված մասնագիտական, ինչպես նաև գեղարվեստական գրականության հիման վրա:

Շիրակը հնուց ի վեր եղել է Հայաստանի բերքառատ գավառներից մեկը, աչքի է ընկել հողի բերրիությամբ, վարելահողերով ու արոտավայրերով, գետակների ու աղբյուրների առատությամբ և գյուղատնտեսության համար բնակլիմայական բարենպաստ պայմաններով: Շիրակի հացահատիկի շտեմարանները հոչակված են եղել ամենուր: Այս մասին է վկայում պատմահայր Մովսես Խորենացու հաղորդած առասպելը շատակեր Շարայի և Շիրակի ամբարների մասին. «Արամանյակի որդի Արամայիսն իր որդուն՝ բազմագավակ ու շատակեր Շարային, ամբողջ աղխով ուղարկում է մի մերձակա արգավանդ ու բերրի դաշտ, հյուսիսային լեռան Արագածի թիկունքում, որտեղ շատ ջրեր են հոսում. Նրա անունով, ասում են, գավառը կոչվեց Շիրակ: Ուստի թվում է, թե ճշտվում է գյուղացիների մեջ տարածված առասպելը. «Թե քո որկորը Շարայի որկորն է, բայց մեր ամբարները Շիրակի ամբարները չեն» (Khorenatsi, 1968): Ս. Սաղումյանի դիտարկմամբ՝ «Այս հինավուրց պատումը վկայում է, որ հնագույն դարերից Շիրակի բարեբեր հարթավայրում զբաղվել են երկրագործությամբ, անասնապա-

հությամբ, ընդդեմի արտադրությամբ» (Saghumyan, 1998): Ախուրյանի ձախ ափին գտնվող Մարմաշեն գյուղի սեպագիր արձանագրությունը (Saghumyan, 1998) (ք. ա. 774 թ.) և Կուլիջանի (Արթիկ) սեպագիրը (Yeghiazaryan, 1975) (ք. ա. 714–685 թթ.) վկայում են Շիրակի դաշտի կարևորության մասին՝ սկսած անհիշելի ժամանակներից:

Բագրատունյաց հզորության դարաշրջանում Շիրակը վերածվել էր հայոց արքունի ոստանի, ուստի բնակավայրերի առավել խիտ ցանց ունեցող տարածաշրջաններից մեկն էր: X–XI դարերի հայ պատմիչ, աշխարհագրագետ Ստեփանոս Ասողկի վկայությամբ՝ «Շիրակում երկրամշակութիւնն այնպէս էր ծաղկած, որ մի դեզ հող բաց, անխնամ չէր մնացած» (Atrpet, 1924, 133): 1064 թ. սելջուկ սուլթան Ալի-Արսլանի ներխուժումից ու Հայաստանի հյուսիսային և կենտրոնական գավառների ավերումից սկսած՝ հարուստ ու մարդաշատ Շիրակը պարբերաբար հայտնվում է ամայության ու աղքատության մեջ: Որոշ հետազոտողների կարծիքով՝ «այն ճոխութիւնը, որ իւր հետքերը թողել է Շիրակում, ցույց է տալիս, որ Ասին ու Շիրակի դաշտը՝ Արևելյան ու Արևմտյան, պիտի ունենար գոնե երկու միլիոն բնակչութիւն, եթե ոչ ավելի: 19-րդ դարավերջին այդ դաշտը 300.000 մարդ չի կարողանում կերակրել» (Atrpet, 1924, 133):

Ատրպետն իր հողվածներից մեկում (1907թ.) գրում է, որ «Շիրակ գաւառի ձորերում, դաշտերում ու լեռներում անթիւ ատերակ առուների ու քանքանների հետքեր կան, որոնք կործանուած են չորս-հինգ դար առաջ: Այս առուները կենդանի ապացոյցն են, հաստատում են, որ մեր գաւառի ամէն կողմը ռոտգւած է եղել և մշակուած» (նկ. 1) (Atrpet, 1907, 1):

նկ. 1. Կավե խողովակներ Մարմաշեն եկեղեցու տարածքից, 10–11-րդ դդ. (Source: H. Galstyan, R. Hovsepyan)

Նկ. 2. Ախուրյան գետը Կապսի ձորում (Source: H. Galstyan, R. Hovsepyan)

Նյութական մշակույթի մնացորդները վկայում են, որ Արագածի ստորոտները, որոնք այժի են ընկնում ջրերի առատությամբ ու պարարտ հողով, բնակավայրեր հիմնելու հարմարավետ վայրեր են և հնագույն ժամանակներից բնակեցված են եղել խիտ ազգաբնակչությամբ:

Շիրակի ջրանցքի կառուցման նախապատմությունն ու ընթացքը

Ոռոգումը հողի բերրիության արհեստական բարձրացման համակարգ է, գյուղատնտեսական արտադրության կարևոր միջոցներից մեկը, դրա ակտիվացման հիմնական նախադրյալը: Ալեքսանդրապոլի գավառը Ռուսաստանին միացնելուց հետո սկսեցին ուղիներ փնտրել տարածաշրջանում ոռոգման խնդիրը լուծելու համար:

19-րդ դարի կեսերից սկսած՝ բազմիցս դրվել է Ախուրյան գետից ջուր հանելու հարցը՝ Շիրակի սարահարթի մոտ 14.000 հա բերրի հողերի ոռոգման համար: 1894 թ. ինժեներ Ագապովը դիմում է նոր կազմակերպված Կովկասի ջրերի տեսուչին՝ խնդրելով իրեն իրավունք տալ վարձակալությամբ ջուր հանել Ախուրյան գետից (Նկ. 2): Ինչպիսիք քննարկվում է և մնում թղթի վրա: 1906 թ. Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչությունը կրկին առաջ է քաշում Ախուրյանի վրա ջրանցքի կառուցման հարցը: Երկար գրագրություններից, հետախուզական ու նախագծման աշխատանքներից հետո 1914թ. հաստատվում է ինժեներ Ս. Ֆ. Զավալիշինի նախագիծն ու կառուցման նախահաշիվը (700.000 ռուբլի, նյութերը և աշխատուժը՝ 1915 թ. սակագներով): Առաջին համաշխարհային պատրագմի պատճառով գործը խափանվում է:

Ծրագիրը վերագործարկվում է միայն 1922 թվականին: Թալանված ու կեղեքված երկիրը ձեռնամուխ է լինում ջրանցքի կառուցմանը: Կարևորելով իշխանությունների դերը և որդեգրած քաղաքա-

կանությունը՝ Գ. Շիրմազանը գրում է. «Միայն նորաստեղծ Սովետական Հայաստանի բանվորագյուղացիական իշխանությունը լուծեց այդ կարևոր խնդիրը: Կարելի է ասել, որ ոչ մի երկրում, ոչ մի ուրիշ ժողովուրդ, ոչ մի ուրիշ իշխանություն չէր կարող առաջ բերել այնպիսի խանդավառություն ու խիզախում, ինչպիսին կենսագործեց մեր քաղցած որբերի ու գաղթականների երկիրը» (Shirmazan, 1962, 66):

Խորհրդային Հայաստանի առաջին ջրաշինարարության աշխատանքային խումբը պետք է լիներ կիրթ ու գրագետ ղեկավարների, ուժեղ ու հմուտ վարպետների, արհեստավորների ու բանվորների բանակ: Աշխատանքի կազմակերպման ու ղեկավարման ամբողջ ծանրությունը տանում էր ջրանցքի կառուցման վարչությունը՝ երեք հոգուց բաղկացած. նախագահ՝ Արամ Շահգեղյան, փոխնախագահ՝ Արսեն Եսայան, գլխավոր ինժեներ և շինարարության պետ՝ Հովսեփ Տեր-Աստվածատրյան: Իրենց աշխատանքներով ու ակտիվությամբ այժի են ընկնում փականագործ Մերգո Գյուլեցյանը, տոհմական քարտաշ-որմադիր Միրզաջան Հովհաննիսյանը (վարպետ Միրզաջանը), ով աշխատել էր նաև Բաքվում, Դոնի շրջանում, Թիֆլիսում, Երևանում, հմուտ հյուսն, որմնադիր ու քարտաշ ուստա Մացակը (Թամրագենց Մացակը), ով մինչև Շիրակի ջրանցքի շինարարությունը մասնակցել էր Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի նոր շենքի, Էջմիածնի նոր վեհարանի և այլ նշանավոր շենքերի կառուցմանը (Shirmazan, 1982, 7):

Շիրջրանցքի վարչության առաջին նախագահ Արամ Շահգեղյանի հաղորդմամբ՝ բազմաթիվ դժվարություններ են հաղթահարվել, մինչև որ աշխատանքներն ավարտին են հասցվել: Ընդհանուր ծախսերը հաշվարկվել են մոտ մեկ միլիոն ռուբլի, և «այդ փողն ստացվում էր մի օր Գործկոմի (Գործադիր կոմիտե) ֆոնդից, մյուս օրը՝ Պարեն բաժնից: Ստացվեցին նվերներ ժողկոմխորհից (Ժողովրդա-

Նկ.3. Ջրանցույցներ (ակվեդուկներ) Մայիսյան գյուղի տարածքում (Source: H. Galstyan, R. Hovsepyan)

կան կոմիսարների խորհուրդ), ապա Պետքանակից, Յերևանից, Թիֆլիզից, անգամ Աբխազիայից» (Soviet Armenia, 1924, 194, 1.):

Շիրակի ջրանցքը կառուցվեց 1922–1925 թթ. Կապս գյուղի մոտ, ծովի մակերևույթից 1706,7 մ բարձրության վրա: «Ոռոգման ցանցը բաղկացած է գլխավոր մայր ջրանցքից՝ 21 կմ երկարությամբ, որից սկզբնական 2545 գծային մետրն անցնում է երեք թունելներով, շուրջ 74 կմ երկարությամբ բաժանարար առուներից և 168 կմ երկարությամբ ջրա-

հեռատար ցանցից: Մայր ջրանցքը և ամբողջ ցանցը սարքավորված է բազմաթիվ կառուցվածքներով՝ ջրանցույցներ, արագահոսքեր, հեղեղաթողներ, կամուրջներ, շյուզներ և այլն» (Shirmazan, 1962, 67) (նկ.3,4): Բաց հունով հոսելով Շիրակի արգավանդ սարահարթով՝ ջրանցքը թափվում է Կառնուտի ջրամբար (նկ.5):

Նորվեգացի բնեռախույզ, գիտնական, դիվանագետ և ակնավոր հումանիստ, խաղաղության նոբելյան մրցանակակիր Ֆրիտյոֆ Նանսենն, ով

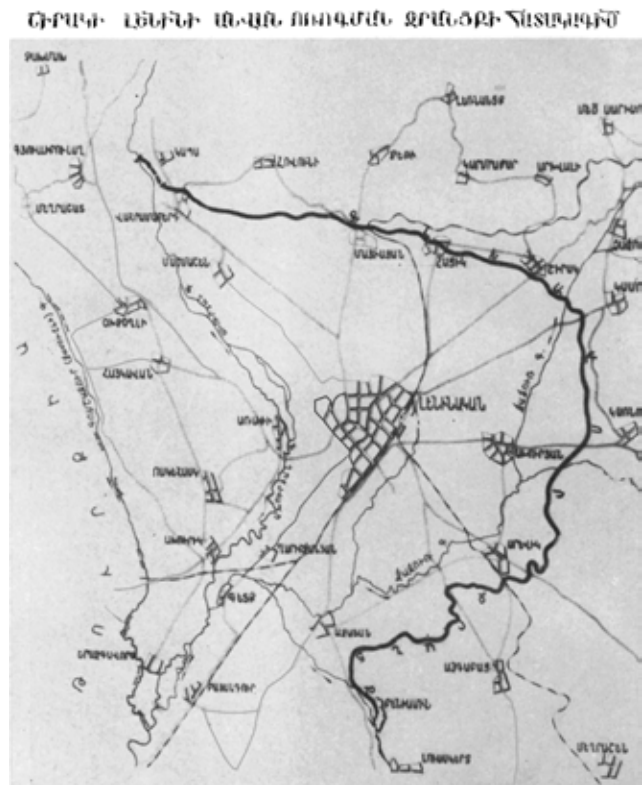
1925թ. Հայաստան էր եկել խոպան հողերի մշակման ու արհեստական ոռոգման հնարավորություններն ուսումնասիրելու նպատակով, անձամբ ներկա է գտնվել Շիրակի ջրանցքի բացմանը: Իր «Խարված ժողովուրդ» գրքում գրում է. «Ամբարտակի, թունելի և ջրանցքի հետ կապված բոլոր աշխատանքները լավ տպավորություն էին թողել, փորձագետ Դավիդյանը ևս ետ չէր մնում իր գնահատականների մեջ: Նա դրանք որակեց որպես լավ մտահղացում, խելացի նախագիծ և խնամքով գլուխ բերված կառույց: Ամեն ինչից երևում էր, որ արհեստական ոռոգման կուլտուրան այստեղ անցյալ է ունեցել» (Nansen, 2000, 139) (նկ. 6):

Ջրանցքը կրում էր Վ. Ի. Լենինի անունը («1925 թ. հունիսի 21-ի երեկոյան տեղի ունեցավ Խորհրդային Հայաստանի կենտրոնական գործադիր կոմիտեի հանդիսավոր նիստը՝ Լենինականի և գավառային ու քաղաքային գործադիր կոմիտեների հետ համատեղ: Այս նիստում որոշում կայացվեց Շիրակի ջրանցքին տալ մեծ Լենինի անունը: 1925 թ. հունիսի 25-ի որոշմամբ կենտգործկոմի նախագահությունը հաստատեց այդ որոշումը» (Shirmazan, 1982, 9): Ժողովրդի մեջ տարածված անվանումներն են Լենջրանցք, Շիրջրանցք, Շիր-Լեն-Ջրանցք, Շիրակի ջրանցք, Շիր կանալ, Կապսի կանալ, կանալ, կանաֆ և այլն: Պաշտոնական գրագրության սկզբնական շրջանում նշվում է Ալկանալ (Ալեքսանդրապոլի կանալ) (National Archives of Armenia [NAA], fund 174, list 1, case 17, sheet 7) տարբերակով:

Չափազանց մեծ էր Շիրակի ջրանցքի տնտեսական նշանակությունը ոչ միայն Շիրակի, մասնավորապես՝ Ախուրյանի տարածաշրջանի, այլև Հայաստանի համար ընդհանրապես: Ջրանցքի գործարկմամբ կանաչապատվում է Լենինականն իր շրջակայքով, ընդլայնվում են հացահատիկի մշակման ծավալները, տարածաշրջանում սկիզբ է դրվում մեզ անծանոթ մշակաբույսի՝ շաքարի ճակնդեղի մշակմանը («Շաքարի ճակնդեղի մշակման և շաքարի պատրաստման փորձ մեզանում եղել է դեռևս 1850–57 թթ., երբ Ներսես Աշտարակեցին Էջմիածնում իր տրակառույց արհեստական լճի տակ մտցրել էր շաքարի ճակնդեղի մշակումը և կառուցել է շաքարի մի փոքր գործարան: Միայն Շիրակի ջրանցքի գործարկմամբ սկսվեց շաքարի ճակնդեղի կանոնավոր մշակումը» (Shirmazan, 1982, 10)): Մարմաշեն եկեղեցական համալիրի շրջակայքում տեղակայված Վահրամաբերդ (Ներքին Ղանլիշա) գյուղը ձորից տեղափոխվում է վերև և հիմնվում Շիրջրանցքի աջ ու ձախ կողմերում, ուր կուլտնտեսությունը սկսում է զբաղվել հիմնականում շաքարի ճակնդեղի մշակմամբ: Ջրանցքը գյուղացիներին ազատելու էր նաև ամենամեծ պատուհասից՝ երաշտից:

Նկ. 4. Ջրանցույցներ (ակվեդուկներ) Մայիսյան գյուղի տարածքում (Source: H. Galstyan, R. Hovsepyan)

Նկ. 5. Շիրակի՝ Լենինի անվան ոռոգման ջրանցքի հատակագիծը Գ. Շիրմազանի «Իրվագներ Հայաստանի ոռոգման պատմությունից» գրքից, Երևան, 1962

Նկ. 6. Թունելի ամրարտակի շինությունը (1) և Շիրակի ջրանցքի բաց հունը Վահրամաբերդ գյուղից (2) (Source: R. Hovsepyan)

Նկ. 7 (1). Ֆրիտյոֆ Նանսենը Շիրակի ջրանցքը կառուցող շինարարների հետ: (Source: V. Tumasyan)

**Ջրանցքի բացումն ու
Խորհրդային քարոզչությունը**

Շիրակի ջրանցքը ոռոգման առաջին խոշորագույն համակարգն էր Խորհրդային Հայաստանում: Այն ոռոգելու և բերրի էր դարձնելու մոտ 8000 հեկտար նոր անջրդի հողեր: 1925 թ. մարտի 8-ին ԽՍՀՄ արտգործժողկոմ Գեորգի Չիչերինը և խորհրդային գորահրամանատար Սեմյոն Բուդյոննին պաշտոնատար այլ անձանց ուղեկցությամբ ժամանում են Լենինական և գնում են Շիրջրանցքը տեսնելու: Նրանց պատվին կատարվում է ջրանցքի առաջին փորձարկումը: Հայկենտգործկոմի 3-րդ նստաշրջանի 1924 թ. նոյեմբերի 15-ի երեկոյան նիստում որոշվում է «Լենջրանցքի (Շիրակի ջրանցք) բացումը հարմարեցնել Կենտգործկոմի նստաշրջանի բաց-

ման օրվան (Նախագահ՝ Համբարձումյան, Հայկենտգործկոմի քարտուղար՝ Հ. Տատյան) (NAA, 1924, fund 174, list 1, file 38, sheet 21):

Ջրանցքի բացումը 1925 թ. հունիսի 21-ին էր, որը վերաձվում է համաժողովրդական տոնախմբության (նկ. 7, 9–11): Բացմանը ներկա էին Անդրֆեդերացիայի, Հայաստանի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի ղեկավար գործիչներից շատերը՝ Սարգիս Լուկաշինը (ՀԿԿ կենտկոմի քարտուղար, (ՀՄԽՀ) Ժողտնտխորհի նախագահ), Միխայիլ Ցխակայան (Վրացական ՍՍՀ Կենտգործկոմի նախագահության նախագահ, Անդրֆեդերացիայի Կենտգործկոմի համանախագահ, ԽՍՀՄ Կենտգործկոմի նախագահության անդամ), Ֆիլիպ Մախարաձեն (Անդրֆեդերացիայի Պետպլանի, Վրաստանի ժող-

Նկ. 7 (2-10). Դրվագներ Շիրակի ջրանցքի բացման արարողությունից (լուսանկարները՝ Ֆրիտյոֆ Նանսենի)
 (Source: V. Tumasyan, D.Malkhasyan)

կոմիտրիի, Անդրֆեդերացիայի Կենտգործկոմի նախագահ), Համիդ Սուլթանովը (Նախիջևանի ժողկոմիտրիի նախագահ) և ուրիշներ: Նանսենն այս օրը համեմատում է Անգլիայի Դերբիի օրվա հետ և նշում, որ վերջին անգամ այսքան ժողովուրդ տեսել էր 1922 թ. Թրակիայում, երբ հույներն ու հայերը թուրքերի ահից թողել էին իրենց տներն ու փախել (Nansen, 2000, 135): Համատարած աղքատության, թշվառության ու ավերակների համայնապատկերի վրա «մի իսկական ժողովրդական զբոսանք էր սա: Բոլոր ճանապարհները լցված էին մարդկանց հետիոտն խմբերով, ուղևորներով ծանրաբեռնված տարբեր կառքերով՝ եզներ կամ ձիեր լծված, գարդարված գույնզգույն ժապավեններով ու տարբեր

գույնի դրոշներով: Բոլորը գվարթ ու տոնական տրամադրության մեջ էին» (Nansen, 2000, 134-135): Պատմում են, որ Նանսենն անընդհատ լուսանկարում էր, իսկ երբ ջուրն առաջին անգամ հոսում է ջրանցքով, շատերի հետ միասին նա ևս ոգևորված այնտեղ է նետում իր լայնեզր գլխարկը (Arzumanyan, 1977, 179):

Շիրակի ջրանցքն առաջինն էր նաև այն իմաստով, որ կառուցվում էր հասարակ գյուղացու և բանվորների ձեռքով, չնայած որ Խորհրդային միությունում ընդունված էր ծանր ու տաժանակիր աշխատանքներն իրականացնել էժանազին աշխատուժի՝ ուղղիչ աշխատանքային գաղութների բանտարկյալների միջոցով:

Նկ. 8. Ջրանցույցների վիմագրերը. «Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք» եռալեզու (հայերեն, վրացերեն, արաբատառ աղբրեջաներեն) հիշատակությամբ (Source: H. Galstyan, R. Hovsepyan)

Սկսած 1920-ականներից՝ Շիրակի ջրանցքը դարձավ Խորհրդային Հայաստանի ամենաարժեքավոր խորհրդանիշն ու խորհրդային քարոզչության հիմնական գործիքներից մեկը (նկ. 8): Այն դարձավ մի զենք, որով «բոլշևիկները խփում» էին իրենց հակառակորդներին: Ժամանակի պարբերական մամուլը հեղեղված էր այս իրադարձությանն առնչվող հրապարակումներով: Տարբեր հեղինակներ Շիրակի ջրանցքը բնութագրում են հետևյալ խոսքերով.

Խորհրդային Հայաստանի ամենաարժանավոր սինվոլ:

Շիր-Լեն-Ջրանցքը աշխատանքի հաղթական կոթող է:

Համառ փաստ է, հզոր արգումենտ:

Մեծ և վերջնական հաղթանակ:

Շիրակի գյուղացիության նոր ծծմայր:

Շիրջրանցքը Մեքքա է:

Տիտանական գործ է՝ ասորա-բաբելական դարաշրջանի հիշեցնող, և այլն:

Ջրանցքը կառուցող բանվորների ու գյուղացիների աշխատանքը բարձր էր դասվում «աստվածային հրաշքներից»՝ ասելով, որ «նույնիսկ Աստվածն ինքն էլ հազար տարի չարչարվեր, չէր կարող ջրանցքի մի սաժեն անգամ փորել» (Chubar, 1925, 41):

Գրական-հասարակական գործիչ Եղիա Չուբարի «Ջրանցքներ» գրքից տեղեկանում ենք, որ Շիրակի ջրանցքի կառուցման մասին տպավորությունների մատյան է եղել՝ «Շիր-ջրանցքի գիրքը» վերնագրով: Մեզ ջհաջողվեց գտնել այդ մատյանը, որն, անշուշտ, կարևոր փաստերով կլրացներ ջրանցքի մասին մինչ այժմ եղած հարուստ նյութը: Սակայն Չուբարի աշխատանքում պահպանվել են բավականին շատ մեջբերումներ Շիր-ջրանցքի գրքից՝ հայերեն, ռուսերեն, վրացերեն, թուրքերեն, լեհերեն, հունարեն, անգլերեն, ֆրանսերեն լեզուներով, որոնք, թեև վոր արտահայտություններ դարձած, շրջանառվում էին ժողովրդի մեջ:

Ով չի տեսել Շիրջրանցքը՝ նա չի տեսել Խորհրդային Հայաստանը:

Շիրջրանցքը կբացի հայոց մտքի ջրանցքները: Մեծի (Շիրջրանցքի) մասին փոքր բաներ չեն ասում:

Տպավորությունների մատյանում իրենց հուշերն ու կարծիքները թողած այցելուների անունները համեմատելով հայկական հին վանքերի պատերին փորագրած գրությունների հետ՝ Ե. Չուբարը գրում է, որ «Շիրջրանցքի գիրքը ինքնագիրների, անպետք ազգանունների ու անունների ժողովածու չէ: Շիրջրանցքի գիրքը Խորհրդային Հայաստանի

բանվորների ու գյուղացիների պայքարի ու շինարարության մեծ ազիտատոր է» (Chubar, 1925, 24):

Համատարած գովերգման ֆոնի վրա չի խոսվում շինարարության ընթացքում և դրանից հետո տեղի ունեցած ցավալի կամ ողբերգական իրադարձությունների՝ «շինարարական գոհերի» մասին: 1926 թ. գարնանը՝ թունելների մաքրման աշխատանքների ժամանակ, սառցաբեկորները կոտրելիս ջրի մեծ հոսք է լինում և բանվորների մեծ մասը մնում են ջրի տակ: Միևուրեք անունով մի բանվորի օգնությամբ շատերը փրկվում են, իսկ վեց հոգի գոհվում են, երկուսը՝ Կապա (Մեզ չհաջողվեց պարզել կապսեցիները անունները), իսկ չորսը՝ Վահրամաբերդ գյուղերից (Հարությունյան Մինաս (մնացել է փլուզման տակ), Ավոյան Ադասի (Ադո) (մնացել է փլուզման տակ), Մկրտչյան Մկրտիչ (խեղդվել է), Հարությունյան Գարեն (խեղդվել է): Մինչև Խորհրդային միության փլուզումը այս գոհվածների ընտանիքներն ազատված էին խմելու և ոռոգման ջրի հարկերից (Galstyan, 2023, 7):

Ի հակադրություն այս ամենի՝ մամուլում տեղ գտած հրապարակումներից մեկում կարդում ենք հետևյալը. «Մարդկանց վնասվելու դժբախտ դեպքերի քանակի տեսակետից մեր տունները գուցե առաջին տեղը բռնի քչության տեսակետից: Նախ՝ աշխատանքների վայրում ոչ մի մահվան դեպք չի պատահել. Ճիշտ է, եղել է պայթյունից առաջացած միայն մի մահվան դեպք, բայց ոչ աշխատանքի վայրում. Ծանր ջարդվածքներ ստացել են միայն երեք հոգի-մեկի ոտքը և երկուսի թևը: 1200 սաժեն երկարությամբ տուններում այսքան փոքր թիվ դեռ չի արձանագրված տունների փորման պատմության մեջ» (Soviet Armenia, 1924, 194): Շիրակի ջրանցքի և Սպիտակ ծով-Բալթյան ջրանցքի կառուցման ծավալներն, անշուշտ, անհամեմատելի են, սակայն նշենք, որ պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ Սպիտակ ծով-Բալթյան ջրանցքի կառուցման ժամանակ մահացել է 12300 բանտարկյալ (ոչ պաշտոնական տվյալներով՝ 50–86 հազար մարդ), ինչը պայմանավորված էր հիմնականում շինարարությունից առաջ ստեղծված արտակարգ իրավիճակներով (<https://ru.wikipedia.org/> [27.02.2024]):

Շիրակի ջրանցքի կառուցման արտացոլումը գրականության ու բանահյուսության մեջ

Խորհրդային Հայաստանի շինարարական գործունեությունից ամենաշատը գրվել ու խոսվել է Շիրակի ջրանցքի մասին: Այն իր արձագանքը գտավ ժամանակակից գրողների՝ Գ. Մահարու, Ե. Չարենցի, Հ. Հակոբյանի, Ն. Զարյանի, Ստ. Զորյանի, Գ. Սարյանի, Սարմենի, Ատրպետի, Ալազանի, Գ. Աբո-

վի և այլոց գործերում: Հ. Հակոբյանի «Բոլշևիկ է Շիր կանալը» բանաստեղծությունը տարիներ շարունակ հայ գրականության դասագրքերի մեջ ընդգրկվել է որպես պարտադիր ուսուցանվող նյութ (Բանաստեղծությունն առաջին անգամ «Բայշեվիկ է Շիր-կանալը» վերնագրով հրատարակվել է «Մարտակոչ» օրաթերթում (Martakoch, 1924, 2):

Ջրանցքը կառուցող հյուսն, քարտաշ-որմադիր վարպետներից մեկը՝ ուստա Մացակը կամ Թամրազենց Մացակը, բանվորության մեջ հոչակված էր որպես ինքնուս բանաստեղծ: Նա մի բանաստեղծություն է նվիրում Շիրջրանցքի կառուցմանը: Իր «Հարսանիքը Լենջրանցքի» ոտանավորի մեջ Շիրակի ջրանցքը նմանեցնում է փեսացուի, որը Ախուրյանի խոր կիրճից իր կենարար ջրերով գալիս է արգասավորելու մայր հողը՝ Շիրակի արգավանդ դաշտերը (Shirmazan, 1982, 7):

Շիրակի ջրանցքի կառուցումն արտացոլվում է նաև խորհրդային շրջանի քնարական բանահյուսության մեջ: Ստեղծվում են երգեր ու խաղիկներ, որոնք ոգևորությամբ կատարվում էին ամենուրեք, երգվում էին աշխատանքի և ուրախության ժամերին, որպես պարերգեր՝ կատարվում էին պարտներում և հարսանիքների ժամանակ:

ՇԻՐ-ԿԱՆԱԼԸ

Էս աշխարհը մերն է,
Տաշած քարը մերն է,
Բանվորի քրտնքով շինած,
Շիր-կանալը մերն է
(Galstyan, 2008, 32):

ՇԻՐ-ԿԱՆԱԼԸ

Արփագյուղից սկիզբ առել,
Դաշտով, ձորով առաջ եկել,
Ջուր է տվել, ցան արտերին,
Դաշտի ծարավ ծաղիկներին:
Հետո մտել է գյուղերը՝
Կապա, Մարմաշեն, Վահրամաբերդ...
Ջան, Շիր-կանալ ջան,
Ջան Սովետական,
Հեյ ջան 100-ամյա
Ամահ Շիր-կանալ
(Galstyan, 2008, 3):

ՇԻՐ-ԿԱՆԱԼԸ

Յասաղու սարը, Արթիկ տուֆ քարը
Ճեղքել են լանջերը՝ Շիր-կանալ բացել:
Ջան, Ալազյազ ջան, ջան Սովետական,
Հեյ, ջան 21-ամյա Կարմիր Մասկվա:

Մասկվան այսօր կարմիր է հագել,
Իր ամբողջ աշխարհը լույս է տարածել:
Արթիկ տուֆ քարը, Յասաղու սարը,
Ճեղքել են լանջերը՝ Շիր կանալ բացել
(Galstyan, 2008, 33):

Ջան, Ալագյազ ջան, ջան Սովետական,
Հեյ, ջան 21-ամյա Կարմիր Մասկվա:

Համադրելով Շիրակի ջրանցքի կառուցմանն առնչվող բանահյուսական նյութերը պաշտոնական տվյալների հետ՝ տեսնում ենք, որ որոշ իրապատում գրույցներ բանահյուսական հատկանիշներ են ձեռք բերել, իսկ գրույցների մեծ մասը համապատասխանում են ախիվներում պահվող փաստաթղթային նյութին:

Ըստ պաշտոնական գրագրության՝ ջրանցքի կառուցման աշխատանքներն իրականացվել են երեք հերթափոխով՝ յուրաքանչյուրը ութ ժամ տևողությամբ, և վարձատրվել են ռուբլիով, ճիշտ ժամանակին: Մեր գրառած գրույցներից մեկի համաձայն՝ բանվորները բոլորով են՝ պահանջելով բարձր աշխատավարձ իրենց կատարած տաժանակիր աշխատանքի դիմաց: Որոշել են բանվորներին վարձատրել ոսկով: Այս հանգամանքը մեծ ոգևորություն է առաջացրել: Նույնիսկ ծանոթ են «մեջ գցել վերևներում», որ անցնեն աշխատանքի: Մի անգամ հաշվապահը, ով ազգությամբ վրացի էր, ոսկիները բերելիս անհետանում է: Կարծում են, թե կողոպտել են ու սպանել նրան կամ հաշվապահն ինքն է ոսկիները վերցրել ու անհետացել: Մինչև այսօր էլ գարնանը, ջրամբարի մաքրման աշխատանքների ժամանակ, երբ բահով փորում են ձմռան ընթացքում կուտակված աղբը հեռացնելու համար, ղեկավարներն ասում են. «Փորեք, փորեք, բալքին (միգուցե) գտնիք էն չամադանով վրացուն» (Galstyan, 2023, 13):

Հայաստանի ազգային արխիվի «Հայջրտնտեսության վարչության գործում» (NAA, Fund 174, List 1, File 129, Sheet 5.) պահվում է հետևյալ գաղտնի գրությունը՝ ուղղված ՀՄԽՀ ժողկոմխորհին (1928 թ., դեկտեմբեր). «Ջրանցքում աշխատող պարսկական բանվորներին Մեղրու սահմանապահ զորամասն արգելում է Պարսկաստան վերադառնալուց տանել իրենց հետ ստացած ռոճիկները չերվոնեցներով, հայտարարելով, որ պիտի փոխադրել Պետբանկի միջոցով, իսկ Մեղրու պետբանկի բաժանմունքն էլ մեզ անհայտ պատճառներով հրաժարվում է փոխադրելուց: Ուստի խնդրում ենք թույլ տալ իրենց հետ տանելու դրամները չերվոնեցներով, կամ թույլ տալ Պետբանկին՝ փոխադրելու (Վարչության պետ՝ Այվազյան, գաղտնի մասի վարիչ՝ Կակոյան): Մույն փաստաթուղթը հիմնավորում է, որ, իրապես, Շիրակի ջրանցքի բանվորներին վարձատրել են ոսկեդրամներով՝ չերվոնեցներով (Հին Ռուսաստանում՝ հինգ կամ տասը ռուբլիանոց ոսկեդրամ (Malkhaseants 1945, 21)), ինչի մասին խոսվում է վերոբերյալ գրույցում:

Խորհրդային հայ ինժեներ-շինարար Գրիգորի Շիրմազանը, խոսելով ջրանցքի շինարարական

գործընթացների մասին, գրում է. «Ալեքսեյ Յակիմովը ղեկավարում էր ամենապատասխանատու աշխատանքները՝ պատվարի կառուցումն ու թունելների անցկացումը: Նրա հնտության շնորհիվ երեք թունելների հանդիպումները, որոնք փորվում էին մի քանի տեղից, կատարվեցին մեծ ճշտությամբ, անսխալ» (Shirmazan, 1962, 71): Այս փաստը հակադրվում է մեր գրառած գրույցի բովանդակությանը, ըստ որի՝ ինժեները հաշվարկների մեջ սխալվել է, և բանվորները հանդիպակաց փորելով՝ իրար չեն հանդիպել: Այս ամենը տեսնելով՝ ինժեներն ամոթից ինքնասպան է եղել (Galstyan, 2023, 14): Կարելի է ասել, որ Շիրակի ջրանցքին առնչվող որոշ իրապատում գրույցներ բանահյուսական հատկանիշներ են ձեռք բերել, իսկ գրույցների մեծ մասը համապատասխանում են ախիվներում պահվող փաստաթղթային նյութին:

Եզրակացություններ

Շիրակի ջրանցքի կառուցումն աննախադեպ երևույթ էր ոչ միայն հարյուրամյակների ընթացքում կեղեքված ու ամայացած Հայաստանի, այլև նորաստեղծ Խորհրդային միության համար: Այս կառույցով հիմք դրվեց Խորհրդային Հայաստանի արհեստական ռոտզման համակարգի ձևավորմանը, ինչն էլ նպաստեց երկրագործական մշակույթի զարգացմանը:

Ջրանցքի կառուցմամբ պայմանավորված՝ լուծվեցին որոշ էկոլոգիական խնդիրներ, որոնցից առաջնահերթը Լենինական քաղաքի և հարակից տարածքների կանաչապատումն էր ու անտառաշերտերի ստեղծումը:

Ի տարբերություն ԽՍՀՄ-ում կառուցվող այլ ջրանցքների, որոնց շինարարությունն իրականացնում էին բանտարկյալներն ու գերեվարվածները, Շիրակի ջրանցքը կառուցվեց բանվորների ու գյուղացիների միասնականության և համերաշխ աշխատանքի շնորհիվ:

Ջրանցքի կառուցումը դարձավ Խորհրդային քարոզչության գործիք, ամենաքննարկվող և գովաբանվող իրողությունը 1922–1925 թթ. և դրանից հետո:

Շիրակի ջրանցքի կառուցումն իր լայն արձագանքը գտավ ոչ միայն գեղարվեստական գրականության, այլև բանահյուսության մեջ: Մույն հողվածում առաջին անգամ փորձ է արվում համադրել Շիրակի ջրանցքին առնչվող բանահյուսական նյութը արխիվային նյութի հետ: Արդյունքում տեսնում ենք, որ որոշ իրապատում գրույցներ բանահյուսական հատկանիշներ են ձեռք բերել, իսկ գրույցների մեծ մասը համապատասխանում են ախիվային փաստաթղթերին:

Նշումներ և շնորհակալություններ

Հոդվածը հրատարակվում է ՀՀ Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի կողմից ֆինանսավորվող՝ «Ջրօգտագործման մշակույթը հայկական լեռնաշխարհում հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը» (21AG-6A080 ծածկագրով) ծրագրի շրջանակներում: Սույն հետազոտության համար անհրաժեշտ բանագիտական, ազգագրական և արխիվային նյութերի հավաքման գործին մեծապես աջակցելու համար մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում «Գյումրի ՀԷԿ»-ի հերթափոխի պետ Ջորի Էլբակյանին, ում անվերապահ օգնության արդյունքում նյութը դարձավ առավել հարուստ ու հագեցած: Դաշտային հետազոտական աշխատանքներին մասնակցել է նաև ծրագրի ղեկավար Ռոման Հովսեփյանը:

Acknowledgments

The research was funded by the Higher Education and Science Committee of MESCS of the Republic of Armenia (Research project № 21AG-6A080) entitled “Culture of water use in the Armenian Highland from antiquity to present days”. We express our deep gratitude to Zori Elbakyan, the head of the shift of “Gyumri HPP” for greatly supporting the collection of scientific, ethnographic and archival materials necessary for this research, as a result of whose unconditional help, the material became richer and fuller. Project leader Roman Hovsepyan also participated in the field research work.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ REFERENCES

- Arzumanyan, M. V. (1977). *Nansen and Armenia*. Hayastan (in Armenian).
- Atrpet (1907). The future of Alexandropol. *Akhurian* (literary daily), 5, 1 (in Armenian).
- Atrpet (1924). The Shirak Canal. Survey. *Handes Amsoorea*, 3-4 (in Armenian).
- Chubar, Ye. G. (1925). Canals (in Armenian).

- Galstyan, H. (2007). *Field folklore and ethnographic materials*. Shirak, Vahramaberd, sheet 25 (in Armenian).
- Galstyan, H. (2008). *Field folklore and ethnographic materials*. Shirak, Vahramaberd, sheet 32 (in Armenian).
- Galstyan, H. (2023). *Field folklore and ethnographic materials*. Shirak, Vahramaberd, Lenges, sheet 3, 13, 14 (in Armenian).
- Khorenatsi, M. (1968). *History of the Armenians*. Hayastan (in Armenian).
- Malkhaseants, St. (1945). *Armenian Explanatory Dictionary* (vol. 4). Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- How did we start (1924, August 24) Interview with the first chairman of the Shir Canal Department Aram Shahgeldyan. *Soviet Armenia*, 194, 1 (in Armenian).
- Without author. (1924). Martakoch, 29 November, 274 (529), 2, (in Armenian)
- Nansen, F. (2000). *Deceived People, Research Trip of the High Commissioner of the Commonwealth of Nations to Georgia and Armenia* (E. Makaryan, German translation). YSU (in Armenian).
- National Archives of Armenia (NAA), (1921-1938). Fund 112, list 1, File 163, 164, 165 (in Armenian).
- National Archives of Armenia (NAA). (1923-1924). *Department of Water Management under the Council of People's Commissars of the SSR of Armenia, Materials for the construction of the Alekpol irrigation canal*. Fund 174, list 1, case 17, sheet 7. (in Russian).
- National Archives of Armenia. (1924). *About the construction of Leninakan Shirkanal*. Fund 174, list 1, File 38, Sheet 21 (in Armenian).
- National Archives of Armenia. (1928). *Department of Water Management*. Fund 174, list 1, file 129, sheet 5. (in Armenian).
- Saghumyan, S. T. (1998). *Marmashen Monastery*. St. Etchmiadzin (in Armenian).
- Shirmazan, G. V. (1962). *Episodes from the history of irrigation in Armenia*. Haypetgyughrat (in Armenian).
- Shirmazan, G. V. (1982). *The Shirak Canal named after Lenin (on the occasion of the 35th anniversary of the opening of the canal and the 40th anniversary of the Sovietization of Armenia)*. National Archives of Armenia, Fund 810, list 1, File 32, Sheet 7 (in Armenian).
- Yeghiazaryan, H. S. (1975). *Historical monuments of the Shirak mountain valley*. Hayastan (in Armenian).